

Arkadiusz Rzepkowski
Uniwersytet Łódzki

Ludność powiatu łaskiego w latach trzydziestych XX w. w świetle materiałów łódzkiego Wydziału Statystycznego

Badania demograficzno-historyczne do tej pory dotyczyły całego kraju bądź poszczególnych województw, miast czy parafii¹. Zachodzi jednak potrzeba prowadzenia ich w odniesieniu do poszczególnych powiatów. Tematem tego artykułu jest stan zaludnienia i struktura społeczno-zawodowa i wyznaniowa ludności powiatu łaskiego w latach trzydziestych XX w. Dotychczas nie pojawiły się prace dotyczące ludności tego powiatu. Na temat stanu liczebnego ludności samego Łasku i struktury jego mieszkańców pisali Józef Śmiałowski i Barbara Wachowska².

Na początku 1918 r. w Łodzi utworzono Wydział Statystyczny, powstał on na mocy uchwały Rady Miejskiej z 4 grudnia 1917 r. W początkowym okresie kierował nim Antoni Goerne. Kierownictwo Wydziału zmieniało się dość często. W 1921 r. na czele tej instytucji stanął wybitny statystyk Edward Grabowski. Jego działalność była nadzorowana przez tzw. delegację statystyczną, w której skład wchodził przedstawiciel władz miejskich oraz obywatele Łodzi. Wydział Statystyczny prowadził badania różnych dziedzin życia społecznego i gospodarczego miasta, gromadził i opracowywał dane statyczne dotyczące Łodzi. Zakres tych badań się poszerzał, objęły one także zagadnienia związane z ruchem wędrownym. W latach 1922–1939 Wydziałem kierował wybitny statystyk Edward Rosset. W 1922 r. zaczął się ukazywać periodyk „Statystyka Miasta Łodzi”, który zawierał dane dotyczące stanu zaludnienia i ruchu naturalnego Łodzi. W 1925 r. przyjęto *Statut organizacyjny Wydziału Statystycznego*. Wprowadzał on podział instytucji na działy: biuro ogólne, sekcję statystyki administracyjnej i społecznej oraz sekcję statystyki gospodarczej. Biuro ogólne prowadziło korespondencję, terminarze, akta bieżące, archiwum, bibliotekę podręczną. Zajmowało się przygotowaniem preliminarza budżetowego, do jego zadań należało także prowadzenie wszelkich spraw gospodarczych. Sekcje zajmowały się pracami w zakresie powierzonego im rodzaju statystyki. Zadania specjalne były reali-

¹ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV w.*, Wrocław 1958; S. Kowal, *Spółczesność Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871–1914*, Poznań 1982; J.K. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica, 11, Łódź 1982, s. 3–266; C. Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005.

² J. Śmiałowski, *Sosunki ludnościowe w Łasku w XIX i XX wieku* [w:] *Łask. Dzieje miasta*, red. J. Śmiałowski, Łask 1998, s. 455–474; B. Wachowska, *Łask w Polsce Niepodległej (1918–1939)* [w:] *Łask. Dzieje miasta...*, s. 206–211.

zowane przez powoływane do tego komisje, w ich skład wchodził pracownicy Wydziału Statystycznego i wyznaczeni przez prezydenta lub wiceprezydenta mieszkańcy Łodzi³.

Materiały pozostawione przez Wydział Statystyczny dotyczące powiatu łaskiego w latach trzydziestych XX w. powstały już po przeprowadzeniu powszechnego spisu ludności w 1931 r. Celem ich wytworzenia było zgromadzenie danych statystycznych o ludności tego powiatu. Wiązało się to zapewne również z planami zmian granic województwa łódzkiego i przyłączeniem kilku powiatów (kaliski, koniński, kolski, turecki) do województwa poznańskiego. Powiat łaski pozostawał w województwie łódzkim i konieczne było uzyskanie o nim danych z zakresu statystyki ludnościowej. Zebrano dane dotyczące stanu zaludnienia, ruchu naturalnego i wędrownego dla lat 1932–1938, a także struktury wieku⁴, struktury wyznaniowej i społeczno-zawodowej dla obszaru całego powiatu, Pabianic i Łasku oraz poszczególnych gmin w 1938 r. Badania prowadzono na obszarze kilku powiatów województwa łódzkiego w latach trzydziestych XX w. Wyniki przedstawiono za pomocą tabel. Stan zaludnienia i ruch wędrowny ukazano dla okresu 1932–1938 dla ludności ogółem, mężczyzn i kobiet. Tabele poświęcone strukturze społeczno-zawodowej ludności są najbardziej rozbudowane. Zawierają podział ludności na cztery grupy: samodzielnych (rolników, przemysłowców, kupców, rzemieślników samodzielnych, wolne zawody, innych), pracowników umysłowych (państwowych, samorządowych, prywatnych), robotników (rolnych, przemysłowych, transportowych i komunikacyjnych, służbę domowa, innych) oraz chałupników (bez podziału wewnętrznego). Występującą w tabelach w ramach grupy samodzielnych podgrupę o nazwie „inni” w swej pracy nazwałem przedsiębiorcami wykonującymi inne profesje (aby lepiej odróżnić ich od kupców, rzemieślników i przemysłowców). Robotników i chałupników potraktowałem w swych badaniach jako jedną grupę społeczno-zawodową, gdyż chałupnicy – tak samo jak robotnicy – byli uzależnieni ekonomicznie od posiadaczy zakładów przemysłowych lub rzemieślniczych, pomimo że mieli własne warsztaty pracy⁵. Ludność została także podzielona pod względem aktywności zawodowej na: osoby zarobkujące, członków rodzin osób zarobkujących, bezrobotnych, członków rodzin przy bezrobotnych. Liczby znajdujące się w tabelach były z reguły wpisywane odręcznie, rzadziej drukowane (tabele dla całego powiatu i miast). Dość często niektóre liczby są skreślone, niekiedy obok skreśleń występuje inna liczba. W tabelach dotyczących struktury wyznaniowej ludności dokonano jej podziału na rzymskich katolików, ewangelików, mojżeszowych i innych (czasami jest informacja o tym, do jakiego kościoła należeli). Pod każdą

³ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ), 23543, Statut Wydziału Statystycznego w Łodzi, b.d., k. 1–2; A. Rzewski, *Przedmowa* [w:] *Statystyka miasta Łodzi*, Łódź 1922, b.p.; A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008, s. 29–33.

⁴ Przyjęte przez Wydział Statystyczny przedziały w strukturze wieku mieszkańców powiatu łaskiego (do 7 lat, 7–14, 14–18, 18 i więcej lat) uniemożliwiają zastosowanie klasyfikacji ekonomicznej (wariant II). Nie można bowiem ustalić liczby osób w wieku produkcyjnym (16–59 lat), a także liczby osób w wieku poprodukcyjnym (60 lat i więcej). Na podstawie przedstawionych powyżej przedziałów wieku stwierdzić można jedynie, że ludność tego powiatu była względnie dość młoda – 36,77 % tej populacji pozostawało w 1938 r. w przedziale wieku 0–18 lat.

⁵ Zob.: A. Rzepkowski, *Struktura ludności województwa łódzkiego w II Rzeczypospolitej*, Łódź 2016, s. 131.

z tabel widnieje podpis prezydenta lub burmistrza w przypadku miast oraz wójta danej gminy (w tabelach dotyczących Łasku jest także pieczęć magistratu miasta).

W odrodzonej Rzeczypospolitej na obszarze dawnego Królestwa Polskiego powołano na mocy ustawy z 2 sierpnia 1919 r. pięć województw. Jednym z nich było województwo łódzkie, które składało się z powiatów: brzezińskiego, kaliskiego, kolskiego, konińskiego, łaskiego, łódzkiego, łódzkiego grodzkiego⁶, łęczyckiego, piotrkowskiego, radomszczańskiego, sieradzkiego, słupeckiego, tureckiego, wieluńskiego⁷.

Na obszarze powiatu łaskiego znajdowały się dwa miasta (Pabianice i Łask), z których Pabianice posiadały charakter wybitnie przemysłowy i były znacznie większe od Łasku. Od schyłku XVIII w. były miastem jednolitym pod względem narodowościowym i wyznaniowym. W XIX w. stały się miastem wieloetnicznym, a tym samym wielowyznaniowym, co ściśle wiązało się z jego rozwojem gospodarczym i ludnościowym. Po 1815 r. władze Królestwa Polskiego dążyły do rozwoju przemysłu włókienniczego, w związku z tym sprowadzały tkaczy z zagranicy. Zaczął się kształtować łódzki okręg przemysłowy, w którym Pabianice zajmowały ważną rolę, stając się tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej szóstym pod względem wielkości ośrodkiem przemysłowym Kongresówki. Rozwój rzemiosła, a następnie przemysłu spowodował napływ do miasta w pierwszej połowie XIX w. osadników spoza Królestwa Polskiego, pochodzących głównie z Cesarstwa Austriackiego (Czechy), Królestwa Saksonii i Królestwa Prus. Niemcy w okresie kilkudziesięciu lat poprzedzających pierwszą wojnę światową stanowili od jednego do kilku procent mieszkańców guberni piotrkowskiej⁸, byli właścicielami zakładów rzemieślniczych, a potem manufaktur i fabryk. Ludność niemiecka napływała też do innych miast łódzkiego okręgu przemysłowego. Stopniowo wzrastała liczebność ludności żydowskiej – w 1865 r. stanowili 18% mieszkańców miasta. Zmieniła się także w sposób znaczący jego struktura społeczna, która stała się typowa dla miast industrialnych. W XIX w. na obszarze Królestwa Polskiego nastąpił również, szczególnie po 1870 r., masowy napływ ludności ze wsi i z mniejszych miast do ośrodków kształtującego się przemysłu włókienniczego, co spowodowało szybki wzrost zaludnienia Łodzi, Pabianic, Zgierza i innych miast⁹.

⁶ Łódź miała status powiatu, był jeszcze powiat ziemski łódzki, który obejmował tereny leżące poza granicami tego miasta.

⁷ M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 78; K. Badziak, *Województwo jako jednostka podziału administracyjnego i władza administracyjna II stopnia w okresie międzywojennym* [w:] *Województwo Łódzkie 1919–2009. Studia i materiały*, red. K. Badziak, M. Łapa, Łódź 2009, s. 63.

⁸ A. Giza, *Ludność niemiecka w regionie łódzkim w ocenie prasy polskiej początku XX wieku*, „Rocznik Łódzki” 1999, t. 46, s. 54.

⁹ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1983, s. 282–283; A. Gawryszewski, *Ludność Polski...*, s. 303; G. Missalowa, *Pabianice na drodze do uprzemysłowienia 1793–1870*, [w:] *Dzieje Pabianic*, red. G. Missalowa, Łódź 1968, s. 135, tabl. 12; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. 2: *Klasa robotnicza*, Łódź 1967, s. 51–52; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. 3: *Burżuazja*, Łódź 1975, s. 115–119; A. Rzepkowski, *Mieszkańcy Pabianic w latach 1793–1865 – skład społeczny, narodowościowy i wyznaniowy* [w:] *Przemiany demograficzne Europy Środkowej w czasach nowożytnych*, red. H. Kurowska, Zielona Góra 2010, s. 267–283; A. Rzepkowski, *Rozwój gospodarczy i rozbudowa Pabianic w latach 1793–1865*, „Rocznik Łódzki”

W Łasku od końca XVIII w. występowała przewaga Żydów, co miało wpływ na jego strukturę wyznaniową. W 1793 r. mieszkało tam 1327 Żydów, co stanowiło 77% wszystkich mieszkańców miasta. W XIX w. ludność żydowska utrzymała przewagę. W latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. w mieście osiedliła się grupa sukienników. Łask pomimo pewnego ożywienia ekonomicznego w okresie zaborów nie stał się, w odróżnieniu od Pabianic czy Łodzi, miastem przemysłowym, zachowując swój rzemieślniczo-handlowy charakter, co miało wpływ na jego dalszy rozwój gospodarczy i demograficzny¹⁰.

Powiat łaski po pierwszej wojnie światowej, jak wspomniano, wszedł w skład województwa łódzkiego, które było jednym z większych skupisk ludności żydowskiej i niemieckiej¹¹. Powiat posiadał jeden ośrodek produkcji włókienniczej – Pabianice. W czasie trwania wojny ziemie polskie poniosły olbrzymie straty ludnościowe i gospodarcze. Łódzki okręg przemysłowy został znacznie osłabiony ekonomicznie, przede wszystkim w wyniku działań represyjnych okupacyjnych władz niemieckich. W II Rzeczypospolitej przemysł włókienniczy znalazł się w nowej sytuacji gospodarczej, stało się tak w wyniku utraty rynków wschodnich. Połączenie w granicach jednego organizmu państwowego ziem trzech zaborów spowodowało jednak powiększenie się rynku wewnętrznego i zmianę struktury konsumpcji wewnętrznej. Duże było zapotrzebowanie na materiały tekstylne ze strony armii. Przemysł włókienniczy znalazł nowe rynki zewnętrzne, początkowo były nimi Rumunia, Węgry, Chiny i Japonia¹².

Dwa powszechne spisy ludności przeprowadzone w II Rzeczypospolitej dostarczyły informacji o stanie zaludnienia powiatu łaskiego w 1921 i 1931 r. Poruszyłem te kwestie w swoich dotychczasowych badaniach nad województwem łódzkim, opublikowanych w monografii *Struktura ludności województwa łódzkiego w II Rzeczypospolitej*, wydanej w Łodzi w 2016 r. W 1921 r. mieszkało na obszarze powiatu 149 404 osób, a w 1931 r. – 171 855. W ciągu tego dziesięciolecia ludność powiatu wzrosła o 15,05%. W 1921 r. klasa średnia (ziemianie, przemysłowcy, zamożni kupcy, lepiej sytuowani rzemieślnicy i bogaci chłopi) stanowiła tutaj 5,21%, podczas gdy drobni posiadacze (małorolni chłopi, drobni

2002, t. 49, s. 96–97; K. Woźniak, *Powstanie łódzkiego okręgu przemysłowego w opinii historiografii niemieckiej okresu 1918–1939*, „Rocznik Łódzki” 1980, t. 29, s. 239; W. Puś, *Robotnicy w przemyśle włókienniczym ziem polskich w XIX w. i na pocz. XX wieku. Problemy rekrutacji*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2003, t. 1, s. 14–15; W. Puś, *Przemysł Pabianic 1865–1914*, „Pabianiciana” 1992, t. 1, s. 84.

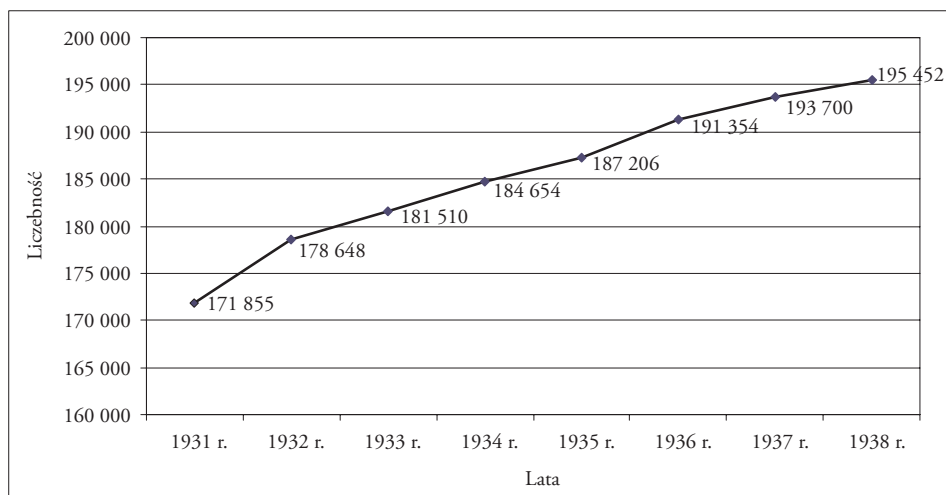
¹⁰ W. Puś, *Lata zaborów (1795–1918)* [w:] *Łask. Dzieje miasta...*, s. 153–167, 173–176; J. Śmiałowski, *Stosunki ludnościowe...*, s. 459–461.

¹¹ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 125, 164.

¹² G. Missalowa, J. Fijałek, *Fazy i dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w latach 1815–1939* [w:] *Pamiętnik X Powszechnego zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17–21 I 1968*, t. 1: *Referaty*, Warszawa 1968, s. 372; G. Missalowa, J. Fijałek, B. Pełka, W. Puś, *Przemysł włókienniczy* [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 255; G. Missalowa, J. Fijałek, B. Pełka, W. Puś, *Koncentracja przemysłu włókienniczego (1918–1939)* [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich...*, s. 392–393; H. Dzikowska, *Uruchomienie przemysłu włókienniczego w okręgu łódzkim (1918–1920)*, „Rocznik Łódzki” 1976, t. 21 (24), s. 123–124; T. Jędruszcak, *Odrodzenie Niepodległej Polski w 1918 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1978, R. 85, nr 4, s. 811; A. Cilulka, *Działania sekcji przemysłu włókienniczego w obronie interesów wielkiego przemysłu włókienniczego w latach 1913–1918*, „Rocznik Łódzki” 2003, t. 50, s. 166–167.

kupcy i niezamożni rzemieślnicy) – 61,46%, wskaźnik pracowników umysłowych osiągnął poziom 2,35%, robotników i chałupników było 29,29%. Dziesięć lat później udział klasy średniej w strukturze społecznej ludności był wyższy – 7,23%, spadł odsetek drobnych posiadaczy – 50,36%, nieco wzrósł wskaźnik pracowników umysłowych – 3,22%, zdecydowanie większy był także odsetek robotników i chałupników – 37,75%. Można mówić o zmniejszaniu się w ciągu tych dziesięciu lat odsetka drobnych posiadaczy w powiecie, a zwiększaniu się udziału innych grup społecznych, przede wszystkim robotników i chałupników. W 1921 r. w strukturze wyznaniowej ludności powiatu dominowali katolicy – 79,74%, wyznawców judaizmu było 10,34%, a protestantów – 9,41%; w 1931 r. nadal największą grupą wyznaniową byli katolicy, których odsetek nawet nieznacznie się powiększył i wyniósł 80,63%, udział wyznawców judaizmu nieco zmalał – 9,89%, to samo można powiedzieć o protestantach – 8,94%¹³.

Stan zaludnienia powiatu łaskiego w latach 1931–1938 ukazuje wykres 1. Wynika z niego, że przez cały ten okres liczba ludności tego powiatu wzrastała, co świadczy niewątpliwie o tym, że dość dobrze radził sobie on ze skutkami wielkiego kryzysu gospodarczego w pierwszej połowie lat trzydziestych XX w. W latach trzydziestych XX w. wystąpiło pewne zahamowanie dużego przyrostu liczby ludności, który miał miejsce w poprzednim dziesięcioleciu, co było tendencją ogólnokrajową. O ile bowiem w okresie 1921–1930 liczba ludności kraju wzrosła o 5,1 mln (19,92%), o tyle w latach

Wykres 1. Stan zaludnienia powiatu łaskiego w latach 1931–1938

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Starostwo Powiatowe Łaskie. Zestawienie powiatowe, b.d., k. 2, 5, 9; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, „Statystyka Polski” 1938, seria C, z. 77, b.p., tabl. nienum. Przegląd ogólny. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi

¹³ A. Rzepkowski, *Struktura ludności...*, s. 45, tabl. 1, s. 145, tabl. 28, s. 160, tabl. 29, s. 268, wykr. 47, s. 276, wykr. 62.

1930–1939 zaludnienie kraju zwiększyło się o 4,4 mln (14,33%)¹⁴. W tym czasie liczba ludności zamieszkałej na terenie powiatu zwiększyła się z 171 855 do 195 452 (przyrost procentowy – 12,07%). W latach 1921–1938 przyrost mieszkańców powiatu łaskiego wyniósł 30,82%, był więc znaczny.

Tabela 1 przedstawia ruch naturalny ludności powiatu łaskiego w latach 1932–1937. Tabela 2 ukazuje ruch zewnętrzny tego powiatu w latach 1932–1938. Przyrost naturalny osiągał tam dość znaczne wartości do 1934 r. (powyżej 10‰, potem nastąpił pewien spadek, a w 1936 r. wzrost, aby w 1937 r. znowu spaść poniżej 10‰). Saldo ruchu wędrownego w latach 1932–1933 było niewielkie, pewien wzrost wystąpił w 1934 r., po czym wystąpił spadek; szczególnie niskie było ono w 1936 r., a w roku kolejnym, jak wspomniano, było nawet ujemne. Wyraźnie większa liczba przyjazdów do powiatu występowała w 1934 r., co może się wiązać z odpływem części dotychczasowych mieszkańców z Łodzi, która przeżywała wówczas poważny regres gospodarczy, na pobliskie obszary (część z tych osób zapewne wywodziła się z obszaru powiatu łaskiego). W 1937 r. saldo ruchu wędrownego przybrało wartości ujemne, co jest najprawdopodobniej wynikiem odpływu części mieszkańców tego powiatu do Łodzi (po zakończeniu wielkiego kryzysu gospodarczego znowu pręźnie rozwijała się pod względem ekonomicznym). W latach 1932–1937 stopa przyrostu naturalnego była większa od stopy salda migracji powiatu łaskiego. Przyrost naturalny ludności na terenie powiatu łaskiego od połowy lat trzydziestych malał, a następnie ponownie wzrastał, saldo ruchu wędrownego od połowy lat trzydziestych gwałtownie zmalało. Liczba ludności tego powiatu w tym przedziale czasu zwiększała się więc przede wszystkim w wyniku dość znacznego przyrostu naturalnego.

Tab. 1. Ruch naturalny w powiecie łaskim w latach 1932–1937

Lata	Urodzenia żywe	Zgony	Przyrost naturalny w ‰
1932	4 487	2 498	11,13
1933	4 567	2 495	11,42
1934	4 237	1 998	12,13
1935	4 312	2 462	9,88
1936	4 551	2 208	12,24
1937	3 973	2 386	8,19

Źródło: APL, AmŁ, 23665, Starostwo Powiatowe Łaskie. Zestawienie powiatowe, b.d., k. 2, 5, 9 (obliczenia własne)

¹⁴ A. Rzepkowski, *Wpływ wielkiego kryzysu gospodarczego z lat 1929–1935 na stan zaludnienia i strukturę zawodową populacji II RP* [w:] *Europa XX–XXI wieku. Społeczno-polityczne konsekwencje kryzysów*, red. M. Gruszczak, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek, Katowice 2017, s. 63.

Tab. 2. Ruch zewnętrzny w powiecie łaskim w latach 1932–1937

Lata	Przyjazdy	Wyjazdy	Saldo migracji w ‰
1932	9 420	8 708	3,99
1933	10 518	9 838	3,75
1934	10 196	9 155	5,64
1935	8 639	7 805	4,45
1936	9 158	8 977	0,95
1937	8 337	8 551	-1,10

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Starostwo Powiatowe Łaskie, Zestawienie powiatowe, b.d., k. 2, 5, 9 (obliczenia własne)

W przypadku dwóch miast powiatu, Pabianic i Łasku, można mówić o wzroście liczby mieszkańców w okresie 1932–1938. W Pabianicach ludność wzrosła z 45 746 do 51 578 osób (przyrost o 12,74%), w Łasku liczba mieszkańców zwiększyła się jeszcze bardziej, o ile w 1932 r. stan zaludnienia tego miasta wynosił 6 312, to w 1938 r. – 7 420 osób (przyrost o 17,55%)¹⁵.

Stan zaludnienia gmin wiejskich powiatu łaskiego w dwóch przekrojach: 1932 i 1938 r. ukazuje tabela 3. We wszystkich gminach w okresie 1932–1938 nastąpił wzrost liczby mieszkańców, jedynie w gminie Bałucz odnotowano niewielki spadek, wywołany zapewne oddziaływaniem wspomnianego wyżej wielkiego kryzysu gospodarczego. W niektórych z gmin przyrost ludności był nawet dość znaczny, do gmin takich należały: Dąbrowa Rusiecka, Łask, Żelów i Widzew, trzy ostatnie obejmowały tereny znajdujące się w pobliżu miast, stąd ich atrakcyjność do osiedlania się. Wzrost liczby ludności zdecydowanej większości gmin powiatu łaskiego w latach trzydziestych świadczy niewątpliwie o dość stabilnej sytuacji gospodarczej tego powiatu w latach trzydziestych XX w., a przynajmniej w drugiej ich połowie, po zakończeniu wielkiego kryzysu gospodarczego.

Tab. 3. Stan zaludnienia gmin wiejskich powiatu łaskiego w 1932 i 1938 r.

Gminy	1932 r.	1938 r.	Przyrost procentowy
Bałucz	5 254	5 120	-2,55
Buczek	7 931	8 551	7,82
Chociw	5 120	5 587	9,12
Dąbrowa Rusiecka	8 953	9 992	11,61
Dłutów	6 107	6 303	3,21
Dobroń	6 150	6 178	0,46
Górka Pabianicka	5 273	5 594	6,09
Lutomiersk	5 422	5 805	7,06
Łask	6 170	7 162	16,08

¹⁵ APŁ, AmŁ, 23665, Starostwo Powiatowe Łaskie, Zestawienie powiatowe, b.d., k. 2, 9.

Pruszków	4 370	4 564	4,44
Sędziejowice	6 941	7 408	6,73
Szczerców	9 765	10 221	4,67
Widawa	8 713	9 082	4,24
Widzew	7 434	8 512	14,50
Wodzierady	4 595	4 698	2,24
Wygielzów	5 720	5 969	4,35
Zapolice	6 782	7 242	6,78
Zelów	9 578	11 046	15,33

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Zarząd Gminny w Bałuczu. Dane statystyczne, 18 VIII 1938, k. 13; Zarząd Gminny w Buczku, Dane statystyczne, 13 VIII 1938, k. 17; Zarząd Gminny w Chociwie. Dane statystyczne, 13 VIII 1938, k. 23; Zarząd Gminny w Dąbrowie Rusieckiej. Dane statystyczne, 15 VIII 1938, k. 28; Zarząd Gminny w Dłutowie. Dane statystyczne, 18 VIII 1938, k. 32; Zarząd Gminny w Dobroniu. Dane statystyczne, 9 VIII 1938, k. 38; Zarząd Gminny Górka Pabianicka w Karsznicach. Dane statystyczne, 16 VIII 1938, k. 42; Zarząd Gminny w Lutomierniku, 3 VIII 1938, k. 46; Zarząd Gminny Łask w Utracie. Dane statystyczne, 18 VIII 1938, k. 50; Zarząd Gminny w Pruszkowie. Dane statystyczne, 18 VIII 1938, k. 54; Zarząd Gminny w Sędziejowicach, Dane statystyczne, 13 VIII 1938, k. 58; Zarząd Gminny w Szczercowie. Dane statystyczne, 9 VIII 1938, k. 62; Zarząd Gminny w Widawie. Dane statystyczne, 12 VIII 1938, k. 58; Zarząd Gminny w Widzewie. Dane statystyczne, 18 VIII 1938, k. 62; Zarząd Gminny w Wodzieradach. Dane statystyczne, 12 VIII 1938, k. 66; Zarząd Gminny w Wygielzowie. Dane statystyczne, 13 VIII 1938, k. 80; Zarząd Gminny w Zapolicach. Dane statystyczne, 10 VIII 1938, k. 84; Zarząd Gminny w Zelowie. Dane statystyczne, 13 VIII 1938, k. 88 (obliczenia własne)

Tabele 4–6 ukazują strukturę społeczno-zawodową ludności powiatu, a także samych Pabianic i Łasku na 1 stycznia 1938 r. Największą grupę społeczno-zawodową w powiecie stanowili rolnicy – 48,15%, następnie robotnicy i chałupnicy – 33,83%, stanowiący 1/3 ludności powiatu, co oczywiście nie dziwi, zważywszy, że na jego terenie znajdował się ważny ośrodek przemysłowy, jakim były Pabianice. Właściciele przedsiębiorstw przemysłowych to zaledwie 2,96% ogółu mieszkańców. Udział kupców dochodził do 5,41% mieszkańców powiatu, a rzemieślników niewiele mniej – 5,24%, nieznaczny był odsetek pracowników umysłowych – 1,41%. Wskaźnik osób żyjących z handlu czy wytwórczości rzemieślniczej nie był w skali całego powiatu zbyt duży. Porównanie struktury społeczno-zawodowej ludności powiatu łaskiego w 1938 r. z wynikami moich badań w odniesieniu do tej struktury w 1921 i 1931 r. jest utrudnione ze względu na zastosowany wówczas przeze mnie inny podział badanej populacji, wynikający z przyjętych w czasie tych powszechnych spisów ludności kategorii przy ustalaniu stanowiska społecznego u spisywanych osób¹⁶. Niemniej jednak w przypadku robotników i chałupników można mówić o pewnym spadku, a w przypadku pracowników umysłowych o znaczącym spadku w stosunku do 1931 r. Mogło to być następstwem odpływu części robotników i pracowników umysłowych z obszaru powiatu (na co może wskazywać ujemne saldo migracji w od-

¹⁶ Zob.: A. Rzepkowski, *Struktura ludności...*, s. 128–132.

niesieniu do 1937 r.) do szybko rozwijającej się w dwudziestoleciu międzywojennym Łodzi, mającej swą kolejną już korzystną koniunkturę po zakończeniu wielkiego kryzysu gospodarczego.

Tab. 4. Struktura społeczno-zawodowa ludności powiatu łaskiego w 1938 r.

Grupy społeczne	Liczebność	%
Właściciele gospodarstw rolnych	92 586	48,15
Przemysłowcy	5 684	2,96
Kupcy	10 397	5,41
Rzemieślnicy	10 082	5,24
Wolne zawody	592	0,31
Przedsiębiorcy wykonujący inne profesje	5 179	2,69
Pracownicy umysłowi	2 705	1,41
Robotnicy i chałupnicy	65 051	33,83
Razem	192 276	100,00

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Starostwo Powiatowe Łaskie. Zestawienie powiatowe, b.d., k. 4, 7, 11 (obliczenia własne)

Tab. 5. Struktura społeczno-zawodowa ludności Pabianic w 1938 r.

Grupy społeczne	Liczebność	%
Właściciele gospodarstw rolnych	296	0,55
Przemysłowcy	4 405	8,22
Kupcy	3 670	6,85
Rzemieślnicy	1 757	3,28
Wolne zawody	212	0,40
Przedsiębiorcy wykonujący inne profesje	194	0,36
Pracownicy umysłowi	3 144	5,87
Robotnicy i chałupnicy	39 900	74,47
Razem	53 578	100,00

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Prezydent m. Pabianic. Dane statystyczne dotyczące mieszkańców m. Pabianic, 20 VIII 1938, k. 11 (obliczenia własne)

Tab. 6. Struktura społeczno-zawodowa ludności Łasku w 1938 r.

Grupy społeczne	Liczebność	%
Właściciele gospodarstw rolnych	295	3,98
Przemysłowcy	43	0,58
Kupcy	515	6,94
Rzemieślnicy	2 113	28,48
Wolne zawody	74	1,00
Przedsiębiorcy wykonujący inne profesje	2 201	29,66
Pracownicy umysłowi	374	5,04
Robotnicy i chałupnicy	1 805	24,33
Razem	7 420	100,00

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Zarząd Miejski w Łasku. Dane statystyczne, 18 VIII 1938, k. 4 (obliczenia własne)

Niewysoki wskaźnik rzemieślników może wynikać z faktu, że część z nich była uzależniona od właścicieli przedsiębiorstw włókienniczych w formie nakładu i stawała się stopniowo chałupnikami, którzy ze względu na swe uzależnienie ekonomiczne od przemysłowców znajdują się w takiej samej sytuacji jak robotnicy. Znikomy odsetek pracowników umysłowych wynikał z tego, iż na terenie powiatu leżały tylko dwa miasta, z których większe, czyli Pabianice, miało charakter wybitnie przemysłowy i zapotrzebowanie na pracę umysłową nie było tam zbyt duże – ograniczało się do administracji państwowej, oświaty, służby zdrowia czy nadzoru technicznego w fabrykach. W strukturze społeczno-zawodowej ludności powiatu łaskiego dwie grupy społeczno-zawodowe, a mianowicie właściciele gospodarstw rolnych oraz robotnicy i chałupnicy, łącznie stanowili aż 70% populacji, co oczywiście wynika z rolniczo-przemysłowego charakteru powiatu.

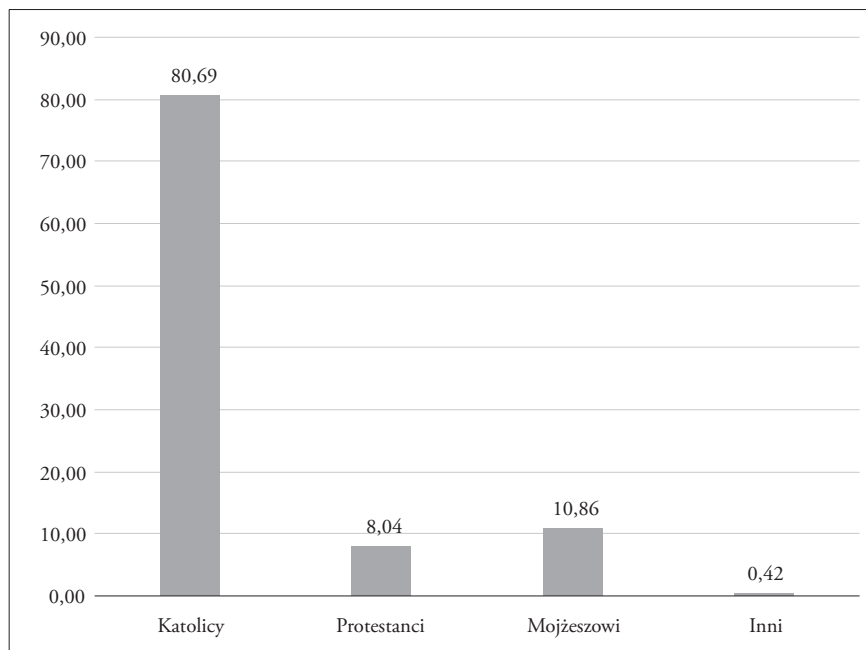
W strukturze społeczno-zawodowej ludności Pabianic największą grupę stanowili robotnicy i chałupnicy – 74,47% ogółu mieszkańców, co oczywiście wynika, jak wspomniano, z industrialnego charakteru miasta. Nie dziwi zatem dość duży odsetek przemysłowców – 8,22%. Udział kupców jest nieco większy niż w skali całego powiatu – 6,85%, wyraźnie wyższy jest także wskaźnik pracowników umysłowych – 5,87%, odsetek rzemieślników natomiast jest już wyraźnie mniejszy. Znikomą część ludności Pabianic stanowili właściciele gospodarstw rolnych.

W przypadku Łasku struktura społeczno-zawodowa ze względu na inny charakter gospodarczy tego miasta jest już odmienna od tej występującej w Pabianicach. Największe grupy tworzyli tu przedsiębiorcy wykonujący inną profesję niż przemysłową¹⁷. Rzemieślnicy stanowili 28,48%, robotników i chałupników było jedynie 24,33%. Wskaźnik kupców był zbliżony do pabianickiego i wynosił 6,94%, podobnie zresztą jak wskaźnik

¹⁷ Byli to właściciele przedsiębiorstw usługowych, których możemy zaliczyć do grona drobnej burżuazji, względnie zamożnego drobnomieszczactwa, od drobnych kupców czy rzemieślników odróżniało ich to, że zatrudniali większą liczbę pracowników.

pracowników umysłowych. Zdecydowanie wyższy jest udział w Łasku właścicieli gospodarstw rolnych – 3,98%.

Skład wyznaniowy powiatu łaskiego ukazuje wykres 2, dane mają charakter raczej szacunkowy¹⁸. Zdecydowaną większość stanowili katolicy (80,69%), ok. 10% to wyznawcy judaizmu, niewiele mniejszą społeczność tworzyli protestanci – 8,04%. W stosunku do stanu ze spisów powszechnych są to zbliżone proporcje, choć należy zauważyć wyższy aniżeli w 1921 i 1931 r. udział wyznawców judaizmu, co wskazywałoby na ponowny wzrost tego wskaźnika po spadku w okresie 1921–1931.

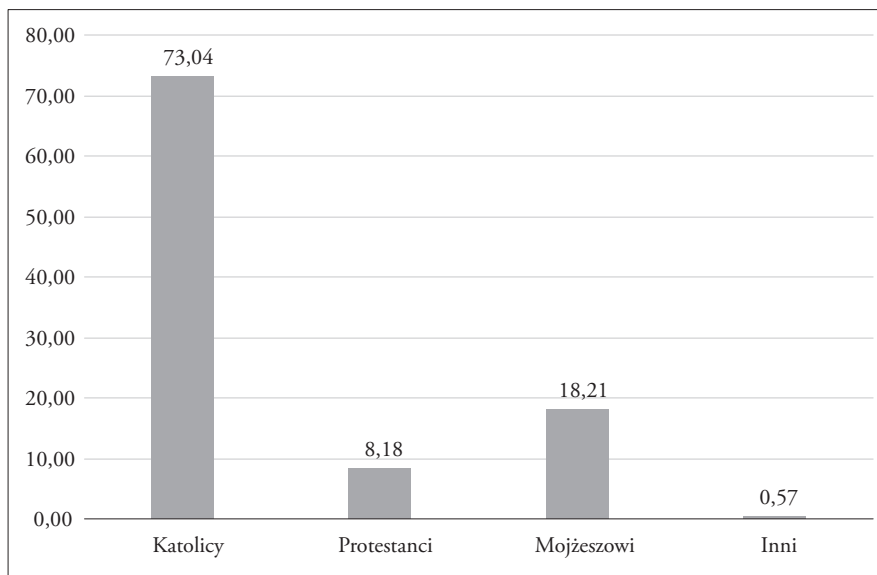

Wykres 2. Struktura wyznaniowa ludności powiatu łaskiego w 1938 r. (w %)

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Starostwo Powiatowe Łaskie. Zestawienie powiatowe, b.d., k. 3, 6, 10 (obliczenia własne)

Na strukturę wyznaniową powiatu łaskiego duży wpływ miał fakt istnienia na tym terenie znaczącego ośrodka przemysłowego, jakim były wielokulturowe Pabianice, które miały dość złożony skład wyznaniowy (wykres 3) ze znacznym udziałem wyznawców judaizmu i pewnym odsetkiem protestantów oraz występowanie skupisk tych wyznań w innych rejonach tego powiatu. Na skład wyznaniowy samych Pabianic zasadniczy

¹⁸ W materiałach Wydziału Statystycznego dotyczących ludności powiatu są błędy, liczba mojżeszowych jest mniejsza niż suma przedstawicieli tych wyznań w Pabianicach i Łasku. Z kolei liczba protestantów jest znacznie większa od sumy przedstawicieli tego wyznania w tych miastach. Sumy protestantów i mojżeszowych w Łasku i Pabianicach przyjąłem za podstawę szacunku składu wyznaniowego całego powiatu, zmieniła się więc zatem także nieznacznie liczba katolików.

Wykres 3. Struktura wyznaniowa ludności Pabianic w 1938 r. (w %)

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Prezydent m. Pabianic. Dane statystyczne dotyczące mieszkańców m. Pabianic, 20 VIII 1938, k. 10 (obliczenia własne)

wpływ miała jego struktura etniczna. Miasto stanowiło duże skupisko ludności żydowskiej i niemieckiej¹⁹. W znacznie mniejszym Łasku (wykres 4) wskaźnik wyznawców judaizmu był dość wysoki, przekraczający 40% ogółu jego mieszkańców.

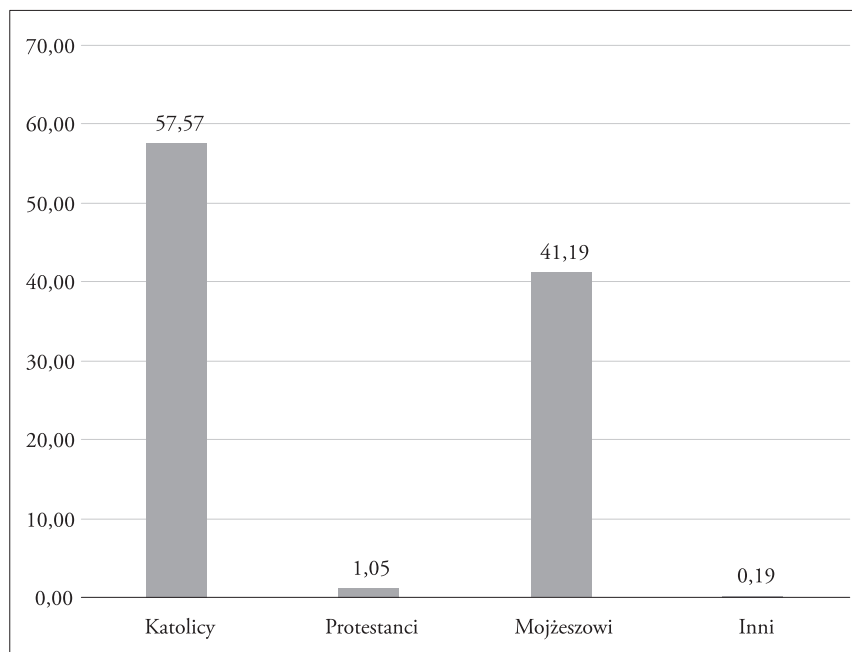
Dokonane ustalenia dotyczące struktury wyznaniowej różnią się od ustaleń przedstawionych przez Śmiałowskiego w pracy *Stosunki ludnościowe w Łasku w XIX i XX wieku*²⁰. Wyniki badań Śmiałowskiego mają charakter szacunkowy, za punkt wyjścia przyjął dane pochodzące ze spisu z 1931 r.²¹, a nie wykorzystał materiałów wytworzonych przez Wydział Statystyczny i stąd tak duże rozbieżności w rezultatach jego i moich badań. Z danych przedstawionych w materiałach Wydziału Statystycznego wynika, że liczebność ludności katolickiej była nieco większa i wynosiła 119 201 osób wobec 115 757 przytaczanych przez tego badacza, wyznawców judaizmu także było więcej – 12 447 (8 273 – Śmiałowski), z kolei stan liczebny protestantów jest znacznie niższy – 4 295 (aż 11 413 – Śmiałowski). Struktura wyznaniowa Łasku przedstawiona przez Wachowską w pracy *Łask w Polsce niepodległej (1918–1939)*²² jest zbieżna z moimi ustaleniami.

¹⁹ M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Warszawa 1973, s. 43.

²⁰ J. Śmiałowski, *Stosunki ludnościowe...*, s. 466, tabl. 4.

²¹ Śmiałowski nie podał żadnego źródła, na podstawie którego ustalił skład wyznaniowy Łasku w 1938 r., dlatego też sądzę, że jego ustalenia mają charakter szacunkowy i opierają się na powszechnym spisie ludności z 1931 r.

²² B. Wachowska, *Łask...*, s. 209, tabl. 4.

Wykres 4. Struktura wyznaniowa ludności Łasku w 1938 r. (w %)

Źródło: APŁ, AmŁ, 23665, Zarząd Miejski w Łasku, Dane statystyczne, 18 VIII 1938, k. 3 (obliczenia własne)

Materiały pozostawione przez Wydział Statystyczny pozwalają na poznanie stanu zaludnienia powiatu łaskiego w latach trzydziestych XX w. i ukazanie struktury społeczno-zawodowej i wyznaniowej ludności tego powiatu w schyłkowym okresie jego istnienia. Wydział Statystyczny bowiem dopiero w latach trzydziestych zajmował się prowadzeniem badań statystycznych w odniesieniu do ludności powiatu łaskiego. Źródła te nie są jednak aż tak wiarygodne jak wyniki powszechnych spisów ludności, które były przeprowadzane pod nadzorem Głównego Urzędu Statystycznego, miały charakter powszechny (obejmowały całą ludność kraju), uczestniczyła w ich przeprowadzaniu duża liczba komisarzy spisowych, posiadały duże znaczenie dla polityki społecznej i gospodarczej prowadzonej przez władze państwowe. Możliwości kadrowe i finansowe Wydziału Statystycznego były mniejsze niż podczas realizacji spisów powszechnych. Wiele danych z materiałów przygotowanych przez Wydział Statystyczny ma charakter przybliżony (liczby są zaokrąglone), zdarzają się też błędy o charakterze rachunkowym. Materiały te są jednak ważnym i cennym źródłem do badań nad populacją powiatu łaskiego w okresie międzywojennym.

W powiecie łaskim w latach trzydziestych XX w. mamy do czynienia z przyrostem ludności, a także z raczej dodatnim saldem migracji. Struktura społeczna ludności jest tu typowa dla obszarów o charakterze rolniczo-przemysłowym ze znacznym udziałem klasy robotniczej. Napływ osadników niemieckich, a potem żydowskich w okresie zaborów

miał zasadniczy wpływ na skład etniczny i wyznaniowy tego powiatu w okresie II Rzeczypospolitej. W dwudziestoleciu międzywojennym wyznawcy judaizmu i protestanci stanowili tu ok. 20% mieszkańców, a w największym mieście powiatu – Pabianicach – odsetek ten dochodził do 25%.

Summary

The Inhabitants of Łask Administrative District in the Thirties 20th Century according to the Documents of the Łódź Statistical Department

So far the demographic and historical researches focused on the whole country, individual cities or parishes. There should be also proceed similar researches in reference to provinces or administrative districts. The present article concerns the state of population and its structure in Łask administrative district in the thirties 20th century. J. Śmiałowski and B. Wachowska have already written about numerical population status in Łask and the structure of its inhabitants.

The materials left by Łódź Statistics Department contain the data relating to the following: state of population in the past, migration movement, natural movement between 1932–1938. The materials also describe the area of the whole administrative district, Pabianice and Łask as well as individual municipality in 1938 according to its age structure, denominational structure and social-professional one. These data are the result of statistical investigations led on the area of several districts of Łódź Voivodeship in the thirties 20th century.

After the world war I Łask district belonged to the voivodeship which was one of larger social joints of Jewish and German population. The district included the town of Pabianice which was a significant centre of textile production. That fact had influence on social and professional structure of Łódź district inhabitants.

In thirties there was a constant growth of population of Łask district. Minor owners were the largest social group (mostly they were cotters, craftsmen and minor tradesfolks). The large number of inhabitants of the district was employed in industry. The large influence on the denominational structure of Łask district had the fact of coexistence of Pabianice – a significant multicultural industrial centre, which included a considerable group of Jewish, a certain number of Protestants and a large number of Germans in other regions of Łask district too.

Słowa kluczowe: Łask, demografia, struktura populacji

Keywords: Łask, demography, population structure